

Ali Xhiku

**NGA
ROMANTIZMI
RRJEDHAVE
TE
REALIZMIT**

8SH(09)

XH 70

UNIVERSITETI I TIRANËS «ENVER HOXHA»
FAKULTETI I HISTORISË DHE I FILOLOGJISË

Ali Xhiku

NGA
ROMANTIZMI
RRJEDHAVE
TË
REALIZMIT

(ÇËSHITJE TE DREJTIMEVE NË HISTORINË E
LETËRSISË SHQIPTARE 1836—1939)

SHTËPIA BOTUESE E LIBRIT UNIVERSITAR
TIRANË

H Y R J E

Detyra më e parë e historisë së letërsisë së një populli është, sigurisht, të studiojë dhe të vendosë në kohën e vet jetën dhe veprën e shkrimtarëve që e kanë krijuar atë letërsi, të vështruar kronologjikisht e në lidhje të ngushtë me rrethanat historiko-shoqërore e ideologjiko-kulturore, që kanë përcaktuar brendinë e saj. Krahas këtij konceptimi, që ka krijuar traditë e i ka qëndruar kohës, praktika të tjera e ndërtojnë historinë e letërsisë, duke studiuar lindjen e zhvillimin e tipareve thelbësore të saj në rrjedhat e kohës, të ideve e temave më të rëndësishme, të gjinive dhe llojeve të përpunuara prej saj etj. Megjithatë, një histori e letërsisë nuk mund të jetë gjer në fund e plotë, në qoftë se nuk arrin të vëjë në dukje e të përgjithësojë anët e përbashkëta dhe ndryshimet më kryesore të qëndrimeve botëkuptimore e estetike, nga të cilat janë nisur shkrimtarët për të realizuar pasqyrimin artistik të problemeve themelore të kohës së tyre. Rrethanat politiko-shoqë-

rore të një periudhe historike të caktuar krijojnë tek shkrimtarët në mënyrë të pashmangshme qëndrime të afërta ose të kundërta botëkuptimore, vlerësime po të tilla për ngjarjet dhe njerëzit, koncepte estetike të ngjashme, ose përkundrazi, të ndryshme, praktika krijuese që mund të kenë tipare të përbashkëta ose të jenë shumë të dalluara nga njëra-tjetra. Prandaj është e domosdoshme që historia e letërsisë të jetë e shoqëruar me vështrime të gjera mbi ato tipare të veprave letrare, të cilat i bashkojnë a i ndajnë në grupe të veçanta.

Shumë teoricienë dhe historianë të letërsisë, që e konceptojnë atë si pasqyrim artistik të jetës shoqërore, vazhdojnë ende diskutimet mbi nocionet që i emërtojnë këto dukuri, në të cilat dallojnë, në njërin anë, rrymën, ku përfshijnë të gjitha krijimet që vlerësojnë jetën shoqërore të nisura nga qëndrime të njëjta ose të ngjashme botëkuptimore e, për pasojë, trajtojnë pak a shumë të njëjtën problematikë ideore, dhe, në anën tjetër, drejtimin, që formohet mbi përpunimin edhe estetik të pikëpamjeve filozofiko-sociale të një rryme të caktuar.

Ne do t'i mbahemi termit «drejtim letrar», sepse pikat e takimit dhe prirjet e përbashkëta në qëndrimet filozofike, në përjetimet estetike e në praktikat e pasqyrimin artistik në krijimtarinë e një grupi shkrimtarësh, të kushtëzuara nga rrethana të caktuara historiko-shoqërore, shfaqen si të tilla, pavarësisht nëse janë ose nuk janë përpunuar teorikisht. Nga ana tjetër, dukuritë letrare shpesh i kapërcejnë kufijtë e një vendi dhe përhapen në vende të tjera, sepse shoqëritë kombëtare përkatëse herët a vonë ndeshen me probleme të njëjta, sigurisht në rrethana të papërsëritshme, me veçori origjinale në jetën ekonomike, politike e ideologjike.

* * *

Drejtimet letrare, të cilave u përkasin veprat e shkrimtarëve të traditës, në përgjithësi janë përcaktuar nga historiografia jonë letrare. Hera herës ajo është përpjekur të krijojë edhe përfytyrime të përgjithshme për disa tipare dhe për rrugët e zhvillimit të tyre. Por po të përjashtojmë disa nga studimet e prof. Rexhep Qoses, sidomos veprën e tij «Historia e letërsisë

shqipe — Romantizmi», botuar në Prishtinë më 1984, punimet e tjera, gjer tani të pakta, kanë synuar të përvijojnë veçoritë e ndonjë prej drejtimeve të letërsisë sonë, romantizmit në radhë të parë, që mbetet dukuria më e studiuar. Duke qenë punime të vogla, kumtesa e artikuj shkencorë, ato, natyrisht, kanë shtruar vetëm disa teza, në ndonjë rast të diskutueshme, të cilat do të prisnin të shtjelloheshin e të argumentoheshin më tej.

Drejtime të tjera të letërsisë sonë, sentimentalizmi e realizmi janë trajtuar më pak, shpesh në udhë e sipër, tek shqyrtoheshin vepra të shkrimtarëve të veçantë ose probleme të tjera teorike. Sigurisht, realizmi ka tërhequr më shumë vëmendjen e studjuesve, po në ndonjë rast shfaqja e tij është identifikuar vetëm me zgjerimin e tematikës, sidomos të tematikës shoqërore, me thellimin e qëndrimeve demokratike dhe të frymës kritike të letërsisë së zhvilluar pas Shpalljes së Pavarësisë.

Në anën tjetër, studimet tona nuk janë marrë ende sa duhet me drejtimet letrare si dukuri tërësore, që i afrojnë krijimet e shkrimtarëve të ndryshëm dhe njëkohësisht vënë në dukje dallimet midis tyre; për pasojë ato nuk mund të merreshin me zbulimin e atyre shtresave të letërsisë së një periudhe, që janë vënë në themel të zhvillimeve të mëvonshme letrare. Ecuria e drejtimeve letrare, marrëdhëniet dhe ndryshimet që i karakterizojnë, po ashtu, vetëm sa janë përvijuar dhe nuk janë analizuar gjerësisht.

Kështu është vepruar edhe në tekstin «**Historia e letërsisë shqiptare**», botim i Institutit të Gjuhësisë e të Letërsisë (1983), i cili nuk u kushton veçse disa paragrafe çështjeve të drejtimeve të shfaqura në udhët e zhvillimit të letërsisë shqipe të traditës.

Po s'mund të ndodhte ndryshe përderisa na kanë mundur monografi të plota për autorët e letërsisë sonë. Edhe tani të tilla monografi për të gjithë ata nuk i kemi, po sidoqoftë, shumë probleme të veprës së shkrimtarëve të veçantë janë sqaruar, duke krijuar kështu mundësitë për të shtruar çështje të një natyre më përgjithësuese, që synojnë të hedhin dritë mbi prirjet themelore të zhvillimit të proceseve letrare, të cilat bashkojnë ose ndajnë përfaqësuesit e tyre në drejtime të ndryshme.

Prandaj gjykojmë se është detyrë e historiografisë sonë letrare të studiojë nga afër drejtimet e saj, vështruar si dukuri që kanë pasur tiparet e veta në lindjen, formimin e zhdukjen

e tyre. Sigurisht, problemet që dalin në studime të kësaj natyre janë të shumta e mjaft të ndërlikuara; ato nuk mund të zgjidhen në mënyrë shterruese nga një monografi e vetme; për to duhet puna shumëvjeçare e historianëve të letërsisë shqiptare.

Drejtimit letrare, si rregull, kanë lindur në ato vende, ku proceset e zhvillimeve shoqërore kanë mbartur prirje, të cilat po në atë periudhë në vende të tjera ose kanë qenë embrionale, ose nuk ishin njohur ende. Përhapja e tyre ka qenë një fenomen tepër i ndërlikuar, që nuk i përjashtonte ndikimet me një kahje, po edhe të ndërsjellta. Prandaj, për zbulimin e tipareve të përbashkëta të letërsisë së një vendi me dukuritë analoge të letërsisë së një ose disa vendeve të tjera, për të ndriçuar veçoritë origjinale të tyre, mund dhe duhen bërë krahasime. Por kjo metodë do përdorur me shumë kujdes, duke u nisur gjithnjë nga brendia e asaj letërsie, që është bërë objekt studimi, tiparet themelore të së cilës janë përpunuar si të tilla e jo ndryshe në varësi prej kushteve të caktuara historiko-shoqërore të vendit.

Nëse ndikimet që janë shfaqur me përhapjen e drejtimeve letrare nga një vend në tjetrin shndërrohen në të vetmin këndvështrim për studimin e tyre, nëse shtrirja in extenso e koncepteve e praktikave të caktuara artistike konsiderohet si vendimtare në historinë e letërsisë botërore, siç veprohet në shumë raste të studimeve komparativiste, atëhere me siguri do të merren nëpër këmbë e do të fshihen veçoritë kombëtare të letërsisë së një vendi, do të ngrihet kulti i të ashtuquajturave «letërsi të mëdha», dhe historia e letërsisë botërore do të kthehet në një grumbull modelesh dhe ndikimesh. Rolin vendimtar të kushteve historiko-shoqërore të secilit vend e provon fare mirë, veç të tjerave, edhe fakti që një drejtim letrar, natyrisht me karakteristika të vetat, rishfaqet në një vend tjetër, kohë më vonë nga periudha kur lindi së pari. Kështu p.sh., romantizmi në Shqipëri në përgjithësi u zhvillua vite më pas nga periudha e lindjes dhe e lulëzimit të tij, pra, kur në letërsinë përparimtare evropiane ishte konsoliduar drejtimi realist. Po kështu në historinë e letërsisë sonë, siç dihet, nuk u zhvillua klasicizmi, sepse ai nuk iu përgjegj prirjeve kryesore historike të shek. XIX. Në rast se shkrimtarët tanë të Rilindjes Kombëtare do të krijojnë sipas frymës së klasicizmit, ata nuk do të pasqyrojnë dot problemet që u ushtronte koha, do të binin në një epigonizëm të thjeshtë, dhe do t'i bënin një shërbim të keq letërsisë e kulturës sonë në përgjithësi.

Zbulimi i tipareve që i afruan e ndanë shkrimtarët e periudhës së Rilindjes Kombëtare dhe të viteve të Pavarësisë do të kryhet duke u nisur nga **brendia e veprave** më të rëndësishme të krijuara në atë kohë. Disa vepra kanë mbetur pa iu nënshtruar shqyrtimeve të veçanta, për arsye se nuk janë njohur e studjuar sa duhet, se, megjithëqë u botuan, nuk ndikuan fort në jetën letrare e përgjithësisht shpirtërore të kohës; më në fund sepse nga pikëpamja e objektit të këtij studimi nuk sjellin të dhëna të reja që ngrenë peshë. Disa momente të veçanta të tyre, që janë theksuar tashmë nga historiografia letrare e që kanë të bëjnë me synimin shkencor të punimit, do të vihen në dukje, sipas rastit e rëndësisë, në kapitullin që do të merret me përfundimet e përgjithshme.

Punimi do t'ua kushtojë gjithë vëmendjen shkrimtarëve më me zë, talenteve më të fuqishme e të spikatura, autorëve që rrahin shtigje të panjohura e të palëvruara gjer atëherë, vepra e të cilëve mbarti në mënyrë më të qartë, të përqëndruar e nga shumë anë tendencat më të dukshme e më thelbësore të zhvillimit të letërsisë sonë. Ai do të trajtojë gjithashtu edhe dukuri të tjera që shkonin ndesh me prirjet përparimtare të saj.

Kjo sprovë nuk merr përsipër të realizojë analiza të plota të krijimtarisë së të gjithë shkrimtarëve e epokave historike që shqyrton. Një punë e tillë nuk mund të përballohej dhe, nga pikëpamja e argumentit të këtij studimi, që do të synojë kryesisht **sintezën**, nuk është as i nevojshëm. Ngjashmëritë në tematikë, në problemet e shtruara e në mënyrat e zgjidhjes së tyre, afëritë në pikëpamjet politike e qëndrimet botëkuptimore të autorëve etj., pra **elementët që përbëjnë frymën e përgjithshme të veprave dhe krijojnë prerjen që na intereson, drejtimin letrar**, do të jenë objekti kryesor i këtij studimi. i cili do të merret në një masë të caktuar, sa herë që është e domosdoshme, edhe me çështje të formës së praktikave krijuese. Sigurisht, përkatësia e krijimtarisë së një shkrimtari të viteve të Rilindjes e të periudhës që pasoi në drejtimet letrare nuk është asnjëherë e përcaktuar në mënyrë të prerë, ashtu siç nuk janë të prerë me thikë kufijtë midis mbarimit të një drejtimi e fillimit të drejtimit tjetër. Po kjo nuk do të thotë se relativiteti i përkatësisë dhe i kufijve e bën të pamundur dallimin e prirjeve të përgjithshme të veprës së një autori apo të krijimtarisë letrare të një periudhe; ai tregon në mënyrën e vet vështirësitë që duhen kapërcyer për shtjellimin e pro-

blemit, me të cilin do të merremi dhe, nga ana tjetër, dikton ndryshime në metodën që do të ndiqet në punë e sipër.

Pjesa e parë e studimit, që do të bëjë fjalë për natyrën e letërsisë arbëreshe, do të përpiket të ndriçojë disa karakteristika kryesore, që ndeshen thujt në të gjithë shkrimtarët më të shquar të saj. Kështu do të veprohet edhe kur trajtohen dukuritë sentimentaliste e realiste të letërsisë sonë. Për disa përfaqësues të tjerë të periudhës së Rilindjes Kombëtare do të ndalemi në mënyrë të veçantë për dy arsye: së pari, sepse, e krahasuar me poezinë arbëreshe, vepra e tyre i zgjeron motivet në mënyrë të dukshme dhe krijon kështu më shumë çështje që duan sqaruar; së dyti, sepse krijimtaria e disa prej poetëve të asaj kohe, megjithëse përgjithësisht i është mbajtur një drejtimi, përmban njëherazi edhe prirje të qarta që u takojnë drejtimeve të tjera. Nga ana tjetër, romantizmi, që sundoi gjatë epokës së Rilindjes Kombëtare, vazhdoi të shfaqej mjaft i gjallë, po natyrisht duke fituar tipare të reja, në veprën e disa autorëve të viteve '20-'30. Në raste të tjera, si tek Ndre Mjeda, përsëri do të jetë e nevojshme të ndalemi veçanërisht, pasi për drejtimin letrar të veprës së tij janë shfaqur pikëpamje që mund e duhet të diskutohen.

Punimi që paraqesim mbetet, padyshim, një sprovë, e cila s'mund t'u shpëtojë mungesave e dobësive të natyrave të ndryshme. Po të ketë arritur të shtrojë disa çështje me të vërtetë të qenësishme të rrjedhave historiko-letrare e të ketë mundur t'i zgjidhë ato, qoftë edhe pjesërisht, ky studim shpre-sojmë se do të sjellë ndihmesën e vet.

VËSHTRIM MBI PERIUDHAT HISTORIKE

Një histori e letërsisë kërkon që rrethanat politiko-shoqërore, në të cilat janë përftuar etapat e saj më të rëndësishme, të përshkruhen në mënyrë të plotë, duke përfshirë në to shumë të dhëna edhe të karakterit ideologjik, historik, kulturor, letrar etj. Ndërsa në një studim, që ka si qëllim të tregojë se në ç'drejtime u grupuan veprat letrare në periudhat e dhëna historike, do ngulur këmbë më fort në pasqyrimin e prirjeve kryesore të zhvillimit politik e shoqëror, mbi bazën e të cilave u shfaqën disa tipare të përbashkëta të brendisë së krijimeve letrare të kohës, u përpunuan qëndrime të afërta ideologjike e estetike në vlerësimin e ngjarjeve e të njerëzve dhe sollën, nga ana e tyre, ngjashmëri në mënyrat e pasqyrimin artistik të realitetit.

Mospërputhja relative që vihet re shpesh midis kufijve kohorë të epokave historike dhe periudhave të zhvillimit të drejtimeve letrare është e natyrshme, madje e pritur; ajo nuk

Borgjezia tregtare ishte më e fuqishme, po gjithnjë për shkak të interesave të saj ekonomike, nuk donte të hynte në konflikt të hapët me regjimin feudal turk. Kontradiktat me të ajo kërkonte t'i zgjidhte me kompromise¹, që synonin të mënjanonin gjendjet shpërthyes revolucionare. Borgjezia e mesme tregtare dhe zejtare nxori përfaqësuesit më të shquar revolucionarë, që u vunë në udhëheqje të Lëvizjes së Rilindjes Kombëtare. Me ideologët e vet ajo shprehu më mirë se çdo shtresë tjetër shoqërore edhe interesat e masave të gjera popullore; ajo përpunoi platformën politike të lëvizjes.

Qëndrimi i feudalëve ndryshonte në përputhje me interesat politike që krijoheshin në ato kohë. Shtresa e pronarëve të mëdhenj feudalë, për nga vetë natyra e saj klasore, ishte e lidhur me shumë fije me pushtuesin e huaj dhe nuk e donte shkëputjen nga perandoria osmane; përfaqësues të saj të veçantë, të lidhur më fort me tregun, kërkonin shumë-shumë realizimin e disa reformave modernizuese, të cilat do të lehtësonin e do të nxisnin veprimtarinë ekonomike. Rreziqet imediate të copëtimit të Shqipërisë, që domosdo preknin interesat e tyre, i nxisnin hera-herës çifligarët dhe tregtarët e mëdhenj të bashkoheshin me Lëvizjen e Rilindjes; madje në sajë të fuqisë së tyre ekonomike dhe të ndikimit që ushtronin ende në shtresat e fshatarësisë, ata merrnin në duar edhe drejtimin e saj. Ashtu siç qe, e paformuar si duhet, heterogjene, dhe, në një pjesë të saj, e ardhur nga deklasimi i shtresave të caktuara të feudalëve, borgjezia shqiptare, nuk ishte në gjendje të dilte hegjemone në krye të Rilindjes.

Në përgjithësi, në vitet e Rilindjes kontradiktat midis fshatarësisë e feudalizmit, midis këtij e borgjezisë mbetën në rrafsh të dytë. Po në thelbin e vet, Lëvizja e Rilindjes përmbante edhe një kahje të qartë antifeudale. Shumë shtresa të feudalëve shqiptarë, në një mënyrë a në një tjetër, përbënin mbështetjen shoqërore të pushtimit të huaj. Duke e luftuar këtë pushtim, ishte e natyrshme që Lëvizja e Rilindjes binte ndesh edhe me feudalizmin. Rilindësit ishin për një Shqipëri republikane, borgjeze e demokratike. Megjithëse në programin politik të Rilindjes nuk u shtrua çështja agrare, masa fshatare hera-herës i drejtoi armët edhe kundër feudalëve, sidomos kur bashkëpunimi i tyre me pushtuesit bëhej i hapët. Përfaqësuesit më përparimtarë të Rilindjes e kuptuan se feudalizmi ishte një forcë sociale regresive; Shqipërinë e ardhshme ata

1) **Historia e Shqipërisë**, V. II, Tiranë 1984, fq. 103,